

Fərəcova Aynur Aydın qız⁶
TEOQONIYA NƏZƏRİ PROBLEM KİMİ

Məsələnin qoyuluşu. Hərfi mənada tanrıların yaradılışı mənasında olan "teoqoniya" anlayışı və teoqonik obrazlar haqqında Azərbaycan folklorşünaslığında, demək olar ki, çox az bəhs olunmuşdur. Bəzi tədqiqatlarda bu terminə toxunulsa da, haqqında ayrıca bir aradırmı aparılmamışdır. Ancaq teoqonik obrazlar (başqa adlar – ilk əcdad, mədəni qəhrəman, demiurq və s. adlar altında öyrənilmişdir. Teoqoniya ilahi yaradılış xəttini (paradiqmasını) təşkil edən obrazlar sistemini təqdim edir. Bu sistemin öyrənilməsi hər bir mədəniyyəti mifologiya dövründən müasir zamanımıza qədər vahid bir sistem daxilində tədqiq etməyə imkan verir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd teoqoniya anlayışını nəzəri baxımdan araşdırmaqdır. Vikipedik məlumat qaynağında göstəriləyi kimi, "teoqoniya" yunan sözü (θεογονία) olub, tanrıların mənşəyi və nəsil şəcərəsi haqqında inanlar və görüşləri əks etdirən mifləri bildirir [11].

Məlumatda çox aydın şəkildə göstəriləyi kimi, mifologiyada "teoqoniya" termini tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, təleyindən bəhs edən anlayışı bildirir.

"Teoqoniya" sözü morfoloji quruluşu baxımından mürəkkəb söz olub, "teos" və "qoniya" sözlərindən ibarətdir. **Teos** – "tanrı", **qoniya** – "yaratmaq" mənasındadır. Lakin "teoqoniya" termini dar və geniş mənalara malikdir. Bu söz **dar mənada** tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsvürləri bildirdiyi kimi, **geniş mənada**, ümumiyyətlə, ilahi yaradılışı bildirir.

Qeyd edək ki, "**ilahi yaradılış**" ifadəsi bu gün sırf **dini mənada** başa düşülür. Ancaq ilahi yaradılış təkə də dini anlayış deyil, eləcə də mifoloji anlayışdır. Mifologiya dindən əvvəlki dünyagörüşdür: dinin kökləri mifologiyaya gedib çıxır. Yəni mifologiya dindən əvvəlki mərhələdir. Qalib Saylovun yazdığı kimi: "*Mifologiya bəşər tarixinin ilkin süür mərhələsi hesab olunur. Mədəniyyətin bu gün gördüyümüz bütün mənalı elementləri öz başlanğıcını bu və ya digər şəkildə mifologiyadan götürür. Mifologiya ilkin mədəniyyətin beşiyidir. Bu cəhətdən din və folklor da mifologiya ilə sıx şəkildə bağlıdır*" [3, s. 16].

Bu cəhətdən belə hesab edirik ki, teoqonik obrazlar dedikdə mifologiya ilə din arasında keçilməz sərhəd qoymağa ehtiyac yoxdur. Əgər belə sərhədlər olsa idi, o halda mifoloji obrazlar elə mifologiya dövründə, yəni mifik düşüncənin hakim olduğu ibtidai icma dövründə qalar, bizim zamanımıza qədər gəlib çıxmazdı. **Bu baxımdan, nəzərə almalıyıq ki, müxtəlif folklor mətnlərində rast gəldiyimiz dini obrazların kökü mifologiyaya gedib çıxır.**

Nümunə üçün deyək ki, Nuh peyğəmbər haqqında məlumatlara ilahi kitablarda, yəni Allah tərəfindən nazil edilmiş kitablarda rast gəlinəyi kimi, səmavi dinlərdən əvvəlki mifik mətnlərdə də rast gəlinir. Nuh peyğəmbərin adı bütün mətnlərdə dünya daşqını, dünyanı sel basması, bütün canlıların məhv olması, yalnız Nuhun ümumiyyətlə canlıların salamat qalması və yeni dünyanın gəmidəki həmin canlılar əsasında yaranması ilə bağlıdır. Bu əfsanələrə İslam, Xristianlıq və İudaizm dinin kitablarında olduğu kimi, həmin kitablara heç bir daxil olmayan mifik mətnlərdə də rast gəlinir. Əlbəttə, belə bir fikir söyləmək olar ki, dini kitablarda Nuhla bağlı əfsanələr folklorə öz təsirini göstərmişdir. Ancaq Ceyms Corc Frezerin "Əhdi-ətiqədə folklor" adlı tədqiqatı göstərir ki, dünya daşqını, dünyanı basan və bütün canlıları məhv edən sel bərəsindəki əfsanələrə cəngəlliklərdə yaşayan elə qəbilə və tayfaların, xalqların (məsələn, Malay arxipelaqı adaları sakinləri, Avstraliya aborigenləri, Yeni Qvineya və Melaneziyanın yerli xalqları, Polineziya və Mikroneziya xalqları, Cənubi Afrikanın yerli xalqları, Mərkəzi Amerika və Meksika xalqları, Şimali Afrika xalqları və s.) mifologiyasında rast gəlinir ki, həmin ibtidai xalqların İslam, Xristianlıq və İudaizm kimi dinlərin mövcud olmasından ümumiyyətlə xəbərləri yoxdur [9, s. 63-147].

Frezerin tədqiqatı da göstərir ki, eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətnlərdə də var. Bu cəhətdən, "ilahi yaradılış" ifadəsi təkə də dini məna deyil, həm də mifoloji məna daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hadisə hesab olunur.

Qeyd edək ki, biz "Teoqoniya" sözlünü daha çox qədim yunan müəllifi Hesiodun eyni adlı əsərinin adı kimi bilirik. Hesiod bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşamış yunan sənətkarıdır. Onun yunan tanrılarının mənşəyi və şəcərəsindən bəhs edən şeirlər yazdığı əsər "Teoqoniya" adlanır.

Vikipedik qaynaqda göstəriləyi kimi, Hesiodun poeması ilham pəriləri olan muzalara müraciətlə başlanır. Müəllif daha sonra dünyanın, nəhənglərin, Olimp tanrılarının yaranmasından bəhs edir. Poemada təsvir olunan yaradılış mifoloji konsepsiyanı özündə əks etdirir. Əsərdə göstərilir ki, əvvəlcə Xaos var idi, sonra Geya, Tartar və Eros yaranır. Daha sonra Xaosdan Gecə (Nüktə) və Zülmət (Ereb) anadan olur. Gecə Erebədən Efiri və nimfləri doğur. Bu qayda ilə çoxsaylı tanrılar və digər ilahi qəhrəmanlar nəslə yaranır [12].

Burada iki məsələ diqqətimizi cəlb edir:

Birincisi, Hesiodun "Teoqoniya" əsəri göstərir ki, tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsvürləri ehtiva (əhatə) edən "teoqoniya" anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyaadır.

Kosmoqoniya – hərfi mənada dünyanın yaradılışı deməkdir. Yunanca "kosmos" – dünya, "qoniya" – yaradılış mənasındadır. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bitüvlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Belə olan halda təbii bir sula meydana çıxır ki, **əgər kosmoqoniya da, teoqoniya da dünyanın yaradılışından bəhs edirsə, onda bu anlayışlar arasında hansı məna fərqi vardır?**

V.N.Toporov yazır: "*Kosmoqonik miflər və kosmoloji təsvürlər mifopoetik dünyagörüşün başqa formaları*

⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, karimovaaynur@gmail.com

arasında xüsusi yerə malikdir: ona görə ki, kainatın məkan-zaman ölçülərini, başqa sözlə, insanın mövcudluğunun baş verdiyi şəraiti təsvir edir və mif yaradıcılığının obyektinə ola bilən hər şey ona yerləşdirilir” [8, s. 6].

Bu fikirdən məlum olur ki, teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir. Belə ki, kosmoqoniya geniş mənada yaradılış, teoqoniya isə dar mənada yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəslillərinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəslilləri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur.

Diqqətimizi çəlb edən ikinci məsələ ondan ibarətdir ki, “teoqoniya” yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. Hesiodun əsərində ilkin xaosdan kosmosun necə yaranması təsvir olunduğu kimi, “Oğuznamə”nin uyğur versiyası da, əslində, eyni prosesi təsvir edir. Burada Gecəni təmsil edən Ay kağanın gözündən gündüzdü (bolkə də, Günəşi?) təmsil edən Oğuzun doğulması xaosdan kosmosun yaranması prosesidir [2, s. 10; 1, s. 110]. Daha bir eynilik hər iki əsərdə ilkin tanrıların, əcdadların yaradılışının astral kodla, göy aləminə məxsus obraz-elementlər vasitəsilə təsvir olunmasıdır. Hesiodda dünyaya gələn uşaqlar təbiətin ayrı-ayrı ünsürlərini bildirdiyi kimi, Oğuz kağanın oğlanları da göyə və yerə aid təbiət ünsürlərini bildirir. Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan [1, s. 125-126, 126-127].

Hesiodun təsvir etdiyi teoqoniyadakı bütün tanrı obrazları gerçək, yaxud mifoloji təbiəti edən cisimlərdir. Məsələn, Losev yazır ki, Xaos fiziki mənada dünya okeanını, yəni təbiət cismini bildirir [5, s. 597]. Xaosdan doğulan Nükta adlı uşaq gecəni, Ereb adlı uşaq zülməti bildirir. Gecənin Erebdən doğduğu Efir də ilkin təbiət maddəsi bəhs olunur. Bu tanrıların hamısı hansısa təbiət cismini, yaxud ünsürünü (maddəsini) bildirir. “Oğuznamə”də də Oğuz kağanın uşaqlarının hər biri bir təbiət cismini bildirir. Bir obrazın təbiət cismini təmsil etməsi həmin təbiət cisminin o obraz vasitəsilə ilahiləşdiyini, tanrılaşdığını göstərir. Ərəbcədəki “ilah” sözü elə bizim dildəki “tanrı” mənasındadır. Mifik obraz təmsil etdiyi təbiət cismini canlandırmaqla onu ilaha – tanrıya çevirir.

Beləliklə, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında Oğuzun və onun nəslinin yaranmasından bəhs edən kosmoqonik mif eyni zamanda teoqonik mifdir. Əlbəttə, bizə etiraz oluna bilər ki, teoqoniya tanrıların yaradılışından bəhs edir, əgər “Oğuznamə”də Oğuzun və nəslinin yaranmasını teoqoniya hesab ediriksə, onda onları Oğuz tanrıları hesab etməliyik?

Burada dolaylılıq yaradan odur ki, “Oğuznamə” dastanının uyğur versiyası və digər müsəlman variantlarında nə Oğuz, nə də onun övladları tanrı adlandırılmırlar. Lakin bu yaranış ilki insanın, ilk əcdadların yaranması prosesidir. Onlar Oğuz düşüncəsində müqəddəs varlıqlar hesab olunurdular. Yəni tarixi proses nəticəsində indi əlimizdə olan mətlər Oğuzu və övladlarını tanrı adlandırmasa da, onlar mifik epoxada elə tanrılar kimi qəbul olunmuşlar. Bu məsələdə Füzuli Bayatın bir fikri məsələnin üzünə işıq salır.

F.Bayat yazır: “*Ay kağanın Oğuzu dünyəyə gətirməsi əski möcüzəli doğuluş motivinə (partogenez) uyğun gəlir və Oğuzun bəkirə, pək hesab olunan Aydan doğulması onu Tanrı oğlu hesab etməyə imkan verir*” [1, s. 141].

Göründüyü kimi, Oğuzun doğulmasında “mücizəli doğuluş” formuluunu bərpə edən F.Bayat onu Tanrı oğlu hesab edir. Yəni Oğuz kağanı tanrı Ay kağanın doğulu. Bu halda Oğuzun, onun övladlarının yaranışı Tanrıdan başlanan nəslin tanrı oğullarının yaranışı təsvir edir. Beləliklə, oğuznamələrdəki yaradılış geniş mənada kosmoqonik, dar mənada teoqonik yaradılışdır. Bu cəhətdən, Ay kağan, Oğuz və onun övladları həm də teoqonik obrazlardır.

Qeyd edək ki, A.F.Losev “Yunanların və rümlərin mifologiyası” adlı əsərində Hesiodun “Teoqoniya” əsəri əsasında teoqoniya ilə kosmoqoniyanın münasibətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif göstərir ki, Hesiodun özü yunan tanrıların mürəkkəb əlaqələrə malik genealogiyalarından (nəsil şəcərələrindən) bəhs edərkən özü teoqoniya ilə kosmoqoniya arasında fərq qoymamışdır: “*“Teoqoniya”nın müəllifinin (yaxud redaktorunun) özü (A.F.Losev müəllif, yaxud redaktor dedikdə Hesiodu nəzərdə tutur – A.Fərcəova) teoqoniyanın mahiyyətini hər yerdə birnənalı olaraq aydın təsvir etməmişdir və bunun nəticəsində aydın olmayan məqamlar əmələ gəlmişdir. Həmin məqamları isə biz ümumən bütün antik teo-kosmoqonik mətləri öyrənməklə aydınlaşdırmaq bilirik*” [6, s. 692].

Losevin bu fikirdən aydın olur ki, tanrıların yaradılışından bəhs edən teoqoniya ilə tanrılar da daxil olmaqla ümumiyyətlə təbiətin, cəmiyyətin və s. yaranmasından bəhs edən kosmoqoniya bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Daha doğrusu, kosmoqoniya – geniş yaradılış planı, teoqoniya – dar yaradılış planıdır. Ən başlıcası, teoqoniya elə kosmoqoniyanın bir hissəsi, yəni bilavasitə tanrıların yaradılışından bəhs edən hissəsidir.

A.F.Losevdən verdiyimiz sitatda “**teo-kosmoqoniya**” terminini diqqətimizi çəlb edir. Göründüyü kimi, görkəmli filosof “teoqoniya” və “kosmoqoniya” terminlərini birləşdirmək yolu ilə yaratdığı bu terminlə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə etmişdir.

Qeyd edək ki, Mirça Eliade teoqoniya məsələsinə genealogiya ilə müqayisədə toxunmuşdur. O, bu məsələyə “Mifin aspektləri” kitabının “Teoqoniya və genealogiya” hissəsində Hesiodun “Teoqoniya” əsərinə əsasında bəhs etmişdir. Müəllif yazır ki, “Hesiod miflərinin sadəcə sadalanması ilə kifayətlənməmişdir. O, mifləri sistemləşdirmiş və bu zaman mifik təfəkkürə məxsus yaradılış rəşional prinsipə tabe etmişdir. O, tanrıların genealogiyasını (şəcərəsini – A.Fərcəova) doğuluşların ardıcılıq sırası kimi başa düşmüşdür. O, hesab edirdi ki, doğuluş dünyəyə gəlməyin ideal formasıdır” [10, s. 167].

Bizcə, görkəmli mifşünas alimin bu fikrində teoqoniya ilə kosmoqoniyaları vahid xəttə birləşdirən bir məqam ortaya qoyulmuşdur. Bu, Hesiodun yunan tanrılarının nəsil şəcərəsini sistemləşdirilməsi və təsvirində **doğuluş prinsipini** əsas götürmüşdür. Belə ki, “doğuluş” həm mifoloji motiv, həm mifoloji ideya kimi kosmoqoniyanın, məcazi mənada desək, “canını” təşkil edir. Yəni mifologiyanın tarixindən məlumdur ki, mifik düşüncədə əsas olan yaradılış konsepsiyasıdır və yaradılışdan kənarında heç bir kosmoqoniya yoxdur və doğuluş formulu yaradılışın əsas formasını təşkil edir.

“Kosmoqoniya” sözünün özü də yaradılış bildirir: “kosmos” – dünya, “qoniya” – yaradılış. “Oğuznamə”də dünyanın – kosmosun yaradılışını “doğuluş” konsepsiyasında ifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, doğuluş dünyə mifologiyalarında yaradılışın əsas konseptlərindən biridir. L.A.Sedov yazır ki, “*doğuluş ən qədim zamanlardan ümumən məhsuldarlıq, xüsusən yerin həyatvericiliq qüvvəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Eləcə də heç bir canlılığın olmaması, yəni də dünyəyə qayıtmaq üçün yalnız müvəqqəti olaraq ölməsi və təkrarən doğulması haqqında təsvir də doğuluşa bağlıdır. Doğuluş haqqındakı təsəvvürlərin “kosmikləşdirilməsi”, bioloji, seksual təzahürlərin astral, planetar səviyyəyə keçirilməsi prosesləri (müqayisə et: günəşin və ayın ölümə və dirilmənin simvolikasındakı xüsusi rolu: artıq neolit dövründə qadın və kişi işarələrinin günəş və ay işarələri ilə tədrici əvəzlənməsi qeyd olunur) və başqa təbiət prosesləri mifopoetik düşüncənin inkişafının bir qədər sonrakı dövrü ilə bağlıdır*” [7, s. 385].

M.Eliade sözü gedən əsərdə maraqlı bir məsələyə də işarə edir. Bu, teoqonik təsvirlər zamanı kosmoqonik miflərdə məxsus sxemlərin tədricən dağılması və yuyulması məsələsidir. Yəni burada teoqoniya ilə kosmoqoniyanın fərqi işarə olunur. Hesiod öz “Teoqoniya” əsərini yunan kosmoqonik mifləri əsasında yazmışdı. Lakin bu zaman onu mifik struktur, mifik təfərrüatları maraqlandırmamış, o, yalnız tanrıların nəsil şəcərəsinin “doğiq” təsvirinə üstünlük vermişdir. Bu da M.Eliadeyə görə miflərin “ilklin, əsil mənasının” təhrifinə, alimin öz sözləri ilə desək, “miflərin dağılması və yuyulmasına” gətirib çıxarır [10, s. 168].

Buradan aydın olur ki, teoqoniyaları kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya, təbii ki, kosmoqonik miflərdə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik miflə “detallı şəkildə” rast gəlmirik. Bu məqama diqqət verilməsi Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin öyrənilməsi məsələsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyət tarixində Hesiodun “Teoqoniya” əsərində olduğu kimi mifik tanrıların mənşəyindən bəhs edən əsər yerli-dibli yoxdur. Miflər dastanlara, nağıllara, dini əfsanə və rəvayətlərə transformasiya olunmuşdur. Belə olan halda hər bir teoqonik obrazın M.Eliadenin dediyi kimi, “təhrif olunmuş”, “mifik strukturu dağılmış” obrazlardır.

Qeyd edək ki, R.S.Dilkovanın ““Qeser” eposunda teoqonik obrazlar sistemi” adlı məqaləsində teoqonik obrazların dastan əsasında öyrənilməsinin maraqlı bir təcrübəsi var. Müəllif görə, “Qeser” eposundakı teoqonik obrazlar qədim insanın onu əhatə edən dünyanın əşyalarına, mifoloji-epik şiürün assosiativ təbiətinə, dünyanı qavramanın bütün səviyyələrdə irrasional üsuluna harmoniya vermək cəhdini sübut edir [4, s. 98].

Bu məsələdə müəlliflə razılaşmaq mümkün deyildir. Doğrudan da, mifologiya bütövlükdə insanın onun dünyası arasında harmoniya, əlaqə, uyğunluq yaradır. Teoqonik, daha doğrusu, teo-kosmoqonik obrazlar insanın dünyanı qavramaq, anlamaq, onunla hər cür əlaqəyə girmək cəhdinin məhsuludur. İbtidai insanın həyatı bilavasitə təbiətdən asılı idi. O, özünü təbiətin dağıdıcı qüvvələrindən həm qorunmalı, həm də bu qüvvələrin himayəsi ilə özünə yaşayış təmin etməli idi. Teoqonik obrazlar da insanın təbiət elementlərini ilahiləşdirməsinin məhsulu idi. İnsan təbiəti məhz ilahiləşdirmək yolu ilə ondan öz maraqları namına istifadə edə bilirdi.

R.S.Dilkova yazır ki, “*buryat “Qeser” eposunun obrazlar sisteminə üstün yeri teoqonik obrazlar tutur... Buryat miflərində teoqonik obrazlar kosmoqonik və genealoji obrazlarla möhkəm əlaqələrə malikdir. Bunlar universal obrazlardan (o cümlədən mif və mifologemlərdən) fərqlənir, ancaq təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirir*” [4, s. 98].

Müəllif teoqonik obrazlar dedikdə tanrıları nəzərdə tutur və onları yaradılışla (kosmoqoniya ilə) və tayfa şəcərələri ilə bağlı obrazlardan fərqləndirir. R.S.Dilkova teoqonik obrazların “universal obrazlardan fərqlənməsi” dedikdə teoqonik obrazlarla kosmoqonik obrazların eyniyyətinə, onların “təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirməsi” dedikdə fərqi, yəni teoqonik obrazların artıq ilkin kosmoqonik universalıqdan çıxaraq, konkret etnosun gerçəkliyi ilahiləşdirmə təcrübəsini əks etdirməsinə işarə edir.

R.S.Dilkova teoqonik obrazların “təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirməsi” haqqındakı fikrini belə genişləndirir: “*Teoqonik obrazlar sisteminin epitetləri, sosial təfəkkülünə, qarşılıq münasibətlərin, xassələrin, metamorfoza üsullarının və s. səciyyəvilikində təzahür edən xüsusiyyətləri etnik dünya qavrayışını, mədəniyyətin konstantlarını (sabit göstəricilərini – A.Kərimova) və davranışın moduslarını (dəyişən göstəricilərini – A.Kərimova) əks etdirir. Eposda tanrılar haqqında təsəvvürlər ümumiyyətlə təbiət haqqında təsəvvür kimi və təbiətin söz-obrazlər vasitəsilə mənimsənilməsi və tabe edilməsi kimi təzahür edir*” [4, s. 103].

Müəllifin bu fikirdən aydın olur ki, kosmoqonik obrazlar daha çox ilkin universal təcrübəni əks etdirdiyi halda, teoqonik obrazlar mənsub olduğu mədəniyyətin etnik xüsusiyyətlərini, etnik özünəməxsusluğunu əks etdirir. Bu da təbiiirdir. Teoqonik obrazlar kosmoqonik obrazlara nisbətən gerçəkliyi mifləşdirmənin daha sonrakı dövrlərə aiddir. Kosmoqonik obrazlar da, təbii ki, etnik özünəməxsusluğu inkas edir: hər bir mif hansısa tayfaya, qəbiləyə və s. məxsusdur. Bu səbəbdən həmin mif onu yaradan və yaşadın etnik birliyin həyat təcrübəsini əks etdirir. Ancaq təbiətin tanrı obrazları vasitəsilə qavranması, mifoloji təcrübəyə çevrilməsi daha sonrakı məhsuludur. Buna görə də teoqonik obrazlar R.S.Dilkovanın dediyi kimi daha “təmiz etnik dünya görüşünü” əks etdirir.

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Tədqiqatda aşağıdakı nəticələr əldə edildi:

1. Yunan müəllifi Hesiodun “Teoqoniya” əsərinin adı kimi elm aləminə daxil olmuş “teoqoniya” terminini hərfi mənada tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, təleyindən bəhs edən anlayışı bildirir.
2. “Teoqoniya” termini dar və geniş mənalarə malikdir. Bu söz dar mənada tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsəvvürləri bildirdiyi kimi, geniş mənada, ümumiyyətlə, ilahi yaradılış bildirir.
3. Eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətlərdə də var. Bu cəhətdən, “ilahi yaradılış” ifadəsi təkcə dini mənə deyil, həm də mifoloji mənə daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hədəfə hesab olunur.

4. Tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsvürləri ehtiva (əhatə) edən "teoqoniya" anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyadır.

5. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bütövlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir. Belə ki, kosmoqoniya geniş mənada yaradılış, teoqoniya isə dar mənada yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəsilərinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəsiləri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur.

6. "Teoqoniya" yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir "Oğuznamə"nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. Hesiodun əsərində ilkin xaosdan kosmosun necə yaranması təsvir olunduğu kimi, "Oğuznamə"nin uyğur versiyası da, əslində, eyni prosesi təsvir edir. Oğuznamələrdəki yaradılış geniş mənada kosmoqonik, dar mənada teoqonik yaradılışdır. Bu cəhətdən, Ay kağan, Oğuz və onun övladları həm də teoqonik obrazlardır.

7. A.F.Losevin "teoqoniya" və "kosmoqoniya" terminlərini birləşdirmək yolu ilə yaratdığı "teo-kosmoqoniya" termini ilə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə etmişdir.

8. Teoqoniyayı kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya kosmoqonik miflərə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik mifə "detallı şəkildə" rast gəlinmir.

9. Kosmoqonik obrazlar daha çox ilkin universal təcrübəni əks etdirirdi halda, teoqonik obrazlar mənsub olduğu mədəniyyətin etnik xüsusiyyətlərini, etnik özünəməxsusluğunu əks etdirir. Bu da onunla bağlıdır ki, təbiətin tanrı obrazları vasitəsilə qavranması, mifoloji təcrübəyə çevrilməsi daha sonrakının məhsuludur.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan teoqonik və obrazlarla aparılacaq başqa tədqiqatlarla nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktik əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mifologiyanın tədrisi prosesində praktik vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah. – 1993. – 194 s.
2. Oğuznamələr / İslayib çapa hazırlayanlar K.V.Nərimanoglu və F.Uğurlu. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. – 1993. – 94 s.
3. Sayilov Q.O. Azərbaycan folkloru və İslam dini / (Filoologiya elmləri doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2019. – 371 s.
4. Дильман, Р.С. Система теогонических образов в эпосе «Гесер» // – Ученые записки ЗабГПИИ. – сер. «Филология, история, востоковедение». – с. 98-103
5. Лосев, А.Ф. Очерк «Хаос» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 579-581
6. Лосев, А.Ф. Мифология греков и римлян / – Москва: Мысль. – 1996. – 975 с.
7. Седов, Л.А. Рождение / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 385-386
8. Топоров, В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 6-9
9. Фрезер, Дж.Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Дж.Дж. Фрезер. – Москва: Издательство Политической Литературы, – 1986, – 511 с.
10. Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – Москва: Академический проект, – 2001, – 240 с.
11. kartaslov.ru > значение слова > теогония
12. ru.wikipedia.org > wiki / Теогония

TEOQONIYA NƏZƏRİ PROBLEM KİMİ

XÜLASƏ

Yunan müəllifi Hesiodun "Teoqoniya" əsərinin adı kimi elm aləminə daxil olmuş "teoqoniya" termini hərfi mənada tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, tələyindən bəhs edən anlayışı bildirir. "Teoqoniya" termini dar və geniş mənalara malikdir. Bu söz dar mənada tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsvürləri bildirdiyi kimi, geniş mənada, ümumiyyətlə, ilahi yaradılış bildirir. Eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətnlərdə də var. Bu cəhətdən, "ilahi yaradılış" ifadəsi təkcə dini mənə deyil, həm də mifoloji mənə daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hadisə hesab olunur. Tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsvürləri ehtiva (əhatə) edən "teoqoniya" anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyadır. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bütövlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir. Belə ki, kosmoqoniya geniş mənada yaradılış, teoqoniya isə dar mənada yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəsilərinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəsiləri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur. "Teoqoniya" yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir "Oğuznamə"nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. "Teo-kosmoqoniya" termini ilə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə edir. Teoqoniyayı kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya kosmoqonik miflərə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik mifə "detallı şəkildə" rast gəlinmir.

Açar sözlər: teoqoniya, kosmoqoniya, teo-kosmoqoniya, din, mifologiya, ilahi yaradılış, tanrıların yaradılışı

THEOGONY AS A THEORETICAL PROBLEM

SUMMARY

The term "theogony", which entered the world of science as the title of the Greek author Hesiod's "Theogony", literally refers to the concept of gods and how their descendants came into being and their destiny. The term "theogony" has a narrow and broad meaning. Just as the word refers to ideas about the origin of the gods in the narrow sense, it also refers to the divine creation in the broadest sense. The same theological images exist in religious texts as in mythology. In this sense, the term "divine creation" has not only a religious but also a mythological meaning. Because in both mythology and religion, creation is considered sacred. The concept of "theogony", which includes (encompasses) ideas about the

origin of the gods and their genealogy, is a cosmogony in every mythology. Both theogony and cosmogony speak of the creation of the world as a whole. Theogony is an integral part of cosmogony. Thus, cosmogony is creation in the broadest sense, and theogony is creation in the narrowest sense. While theogony deals only with the creation of gods and their descendants, cosmogony deals with the creation of man, the world, nature, its individual objects and elements (fire, water, air, plants, metals, etc.), including the gods and their descendants, things, time, etc. how it came into being. Although "theogony" is a concept of Greek origin, the meaning covered by this concept is present in all world mythologies. In this respect, the description in Hesiod's work is the same as in the Uyghur version of Oğuzname. The term "theo-cosmogony" refers to the organic connection between theogony and cosmogony. Theogony cannot be fully equated with cosmogony. Theogony is based on cosmogonic myths. However, since theogony belongs to the post-mythological period, the cosmogonic myth is not found in "detail" here.

Keywords: teogony, cosmogony, theo-cosmogony, religion, mythology, divine creation, creation of gods

ТЕОГОНИЯ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

РЕЗЮМЕ

Термин «теогония», вошедший в мир науки как название «Теогонии» греческого автора Гесиода, буквально относится к концепции богов и того, как возникли их потомки, и их судьбе. Термин «теогония» имеет узкое и широкое значение. Подобно тому, как это слово относится к идеям о происхождении богов в узком смысле, оно также относится к божественному творению в самом широком смысле. В религиозных текстах существуют те же богословские образы, что и в мифологии. В этом смысле выражение «божественное творение» имеет не только религиозное, но и мифологическое значение. Потому что и в мифологии, и в религии творение считается священным. Концепция «теогонии», которая включает (охватывает) идеи о происхождении богов и их генеалогии, является космогонией в каждой мифологии. И теогония, и космогония говорят о сотворении мира в целом. Теогония - неотъемлемая часть космогонии. Таким образом, космогония - это творение в самом широком смысле, а теогония - это творение в самом узком смысле. В то время как теогония говорит только о сотворении богов и их потомков, космогония говорит о сотворении человека, мира, природы, ее отдельных объектов и элементов (огня, воды, воздуха, растений, металлов и т. д.), включая богов и их потомки. вещи, время и т. д. как это возникло. Хотя «теогония» - понятие греческого происхождения, значение, охватываемое этим понятием, присутствует во всех мировых мифологиях. В этом отношении описание в работе Гесиода такое же, как и в уйгурской версии Огузنامه. Термин «теокоsmогония» относится к органической связи между теогонией и космогонией. Теогония нельзя полностью отождествлять с космогонией. Теогония основана на космогонических мифах. Однако, поскольку теогония относится к постмифологическому периоду, космогонический миф здесь не встречается «в деталях».

Ключевые слова: теогония, космогония, теокоsmогония, религия, мифология, божественное творение, сотворение богов.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova